

GOFFMANS TOTALINSTITUTION SET I EN DISPOSITIVOPTIK

Bjørn Hamre¹**1. Indledning**

Denne artikel søger med udgangspunkt i Michel Foucaults begreb om dispositiv at udvide og problematisere Erwing Goffmans begreb om den totale institution som et begreb, der hovedsageligt har et internt perspektiv på institutionens logikker. Derved er der en risiko for at overse, at institutionens interne dynamik er præget af forskellige samfundsmæssige, politiske og økonomiske rationalitetsformer, som spiller ind på institutionens interne logikker og sociale praksisformer. I indledningen til *Anstalt og menneske – den totale institution totalt set* hedder det:

Deres altomfattende eller totale karakter symboliseres ved den barriere mod socialt samspil eller interaktion mod omverdenen og mod det at kunne gå, når man vil, som ofte er direkte indbygget i institutionen, f.eks. låste døre, høje mure, pigtrådshegn, klipper, vandgrave, skove o.s.fr. Det er den type jeg kalder totale institutioner, og det er deres alment karakteristiske træk, jeg gerne vil undersøge nærmere. (Goffman 1967, p. 11)

Bogen igennem undersøges herefter en række problemstillinger ved den totale institution: den bureaukratiske organisering af mennesker, skellet mellem udenfor og indenfor, mellem klienter og ansatte, nedbrydningen af de interneredes personlige barriere, fremmedgørelsen af klienten, institutionens tilpasning af klienten og forskellige krænkelsesprocesser. Som research til bogen havde Goffman arbejdet et år på St. Elisabeths Hospital i Washington DC i 1955-1956, hvor han foretog deltagerobservationer og indsamlede etnografiske oplysninger om livet som patient. Bogen indeholder en ambition om at analysere totalinstitutionens logik, ikke ud fra psykiaterens præmisser, men ud fra klientens præmisser. Retrospektivt ved vi, at dette arbejde var en del af en samlet kritik af den psykiatriske institution, som også omfattede bøger som Michel Foucaults *Histoire de la folie à l'âge classique – Folie et*

1 Bjørn Hamre er adjunkt i afdelingen Pædagogisk Sociologi ved DPU, Aarhus Universitet, med forskningsinteresse i special- og socialpædagogik i et sociologisk og historisk perspektiv.

déraison (Foucault, 1961) (dansk: *Galskabens historie*, Foucault, 2003) og Thomas Szash *The Myth of Mental Illness* (Szash, 1961). På linje med Goffman søgte Foucault i *Galskabens historie* at konkretisere nogle træk ved sindssygehospitalet gennem sin vidensarkæologiske metode, hvor han blandt andet benyttede historiske overleveringer og beskrivelser fra asyllets grundlæggere. En væsentlig forskel er, at Foucaults undersøgelse omfattede asyllets samspil med udviklingen i samfundets politiske og økonomiske rationalisering. Modsat Foucault forholdt Goffmans arbejde sig ikke til den historiske transition af totalinstitutionen fra det 17. århundrede til moderniteten. Hans arbejde var koncentreret om undersøgelsen af totalinstitutionen, som den tog sig ud i midten af det 20. århundrede (ibid., p. 6). Goffman er blevet kritiseret for ikke i tilstrækkelig grad at have forholdt sig til totalinstitutionens eksterne logikker og begrundelser, som det følgende citat viser.

As a theoretical construct, total institution has significant limitations. By constructing an ahistorical formal theory in the spirit of Georg Simmel (Weil 2001) and incorporating a structural-functional dynamic, Goffman emphasized the legitimate exercise of bureaucratic authority in total institutions. He largely ignored the question of political ideology, domination, and power in the wider society where the total institution was situated. (Ritzer, 2007, p. 5)

Goffman udviklede ikke en metodologi for analyser af totalinstitutionens forandring over tid, eller hvordan samfundsmæssige rationalitetsformer virkede på institutionens interne logikker og magtteknologier. Totalinstitutionen kan derfor som analytisk begreb kritiseres for at udgøre en form for vakuumforståelse, for hvordan forstå og analysere nyere dagsordner i kriminalforsorgen såsom resocialisering og ansvarliggørelse uden at inddrage totalinstitutionens samspil med det omgivende samfund? At analysere et begreb som resocialisering godtgør en inddragelse af institutionseksterne forhold, da resocialisering angår måden, hvorpå de internerede tænkes at forholde sig til livet efter straffen og efter institutionaliseringen. Senere analyser af totalinstitutionen har taget afsæt i Foucaults *Overvågning og Straf* (Foucault, 2002), som indeholder en genealogi over fængslets magtteknologier såsom den hierarkiske overvågning, den normaliserende sanktion og eksamen. Den normaliserende sanktion virker fx som en institutionel mikro-strafferet i forhold til individerne på områder som tid, opførsel, tale, brug af kroppen og seksualitet. Her får vi således analyser, der analogt med Goffmans bidrager til yderligere forståelse af totalinstitutionens virkemåde, men til forskel fra Goffman behandles institutionen også som del af samfundsmæssig disciplinærmagt.

Hvor totalinstitutionen som begreb derfor kan kritiseres for udelukkende at fokusere på institutionens interne logikker som rum, roller og stigmatiseringer, argumenteres i denne artikel for, at forståelsen af totalinstitutionens genealogi og samfundsmæssige logik kan indkredses ved hjælp af Foucaults

dispositif, herefter i dansk og engelsk skrivemåde *dispositiv*, som er et begreb, hvormed Foucault forsøger at indfange såvel de diskursive som de ikke-diskursive rationalitetsformers betydning i samfundet. Begrebet har en vigtig analytisk betydning i studiet af fængslets opkomst i *Overvågning og straf* (Foucault, 2002) og i analyserne af byens opkomst i Collège de France-forelæsningerne fra 1977-1978: *Sikkerhed, territorium og befolkning* (Foucault, 2008). I fremstillingen og forståelsen af dispositivbegrebet er jeg inspireret af såvel den nyere internationale Foucault-reception (Bussolini, 2010) som den danske reception (Fogh Jensen, 2005; Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008), hvor jeg således deler deres opfattelse af dispositiv som et vægtigt analytisk begreb i Foucaults forfatterskab.

Artiklen er således bygget, at dispositivet først introduceres og placeres som begreb, dernæst gennemgås tre dispositive, og det diskuteres, hvordan det enkelte dispositiv kan inspirere i en analyse af totalinstitutionen. De udvalgte dispositive er *disciplindispositivet*, der tager udgangspunkt i Foucaults analyser af fængslets rationalitet og definerer samfundsmæssige normer for ønsket og uønsket adfærd. Dernæst defineres *sikkerhedsdispositivet* som et begreb, der iagttager institutionen som et sted, der normaliserer uønsket adfærd og i samfundets perspektiv fungerer normaliserende og risikominimerende. Endelig beskrives *ledelsesrationalitetens dispositiv*, som er Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thannings videreudvikling af Foucaults governmentality-forståelse. Nye former for ansvarliggørelse af den enkelte indsatte i fængslet kan fx ses som udtryk for et nyt dispositiv, der svarer til det moderne samfunds ledelse af den enkelte gennem frihed.

2. Dispositiv

Dispositiv er af Deleuze blev fremhævet som et centralt analytisk begreb i Foucaults forfatterskab (Deleuze, 1988), og gennem de seneste 10-15 år er der opstået en ny bevågenhed omkring begrebet internationalt (Agamben, 2009; Bussolini, 2010; Rabinow, 2003) såvel som i den nyere danske Foucault-reception, hvor dispositiv placeres som en væsentlig nøgle til en tværgående forståelse af forfatterskabet, der oftest er blevet karakteriseret ved brydninger og diskontinuitet, og som et vigtigt metodisk begreb til at analysere styresystemer (Fogh Jensen, 2005; Raffnsøe & Gudmand-Høyer, 2004; Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008). Fx beskriver Foucault-receptionen de arkæologiske og genealogiske arbejder som to forskellige periodiseringer i forfatterskabet (Han, 2002; Howarth, 2005). En tidligere fase fokuserede på diskursanalyserne, hvor begrebet Epistème var periodens metabegreb, et bagtæppe, der definerede diskursernes epistemologi.

By Epistème, we mean, in fact, the total set of relations that unite, at a given period, the discursive practices that give rise to epistemological

figures, sciences, and possible formalized systems. [...] it is the totality of relations that can be discovered, for a given period, between the sciences when one analyses them at the level of discursive regularities. (Foucault, 1992, p. 191)

Epistème-begrebet kan selv på Foucaults egne præmisser kritiseres for ikke tilstrækkeligt at kunne forklare de sociale praksisformer på asylet, som han havde undersøgt i eksempelvis *Galskabens historie* (Foucault, 2003). Ifølge David Howarth udgør skiftet fra epistemer til dispositive det centrale skifte fra den vidensarkæologiske til den genealogiske fase, hvor udviklingen af dispositive derfor repræsenterer en ambition om bedre at kunne begribe forholdet mellem det diskursive og det materielle i analyserne af forholdet mellem praksis, institution, politik og samfund (Howarth, 2005, p. 120). Det er således med dispositiv tale om et ambitiøst og omfattende begreb i forfatterskabet:

What I'm seeking to characterize with this name is, first of all, an absolutely heterogeneous assembly which involves discourses, institutions, architectural structures, regulatory decisions, laws, administrative measures, scientific enunciations, philosophical, moral, and philanthropic propositions; in short: as much the said as the un-said, these are the elements of the dispositive. The dispositive is the network which is arranged between these elements ... [...] ... with the term dispositive, I understand a type of—so to speak—formation which in a certain historical moment had as its essential function to respond to an emergency. The dispositive therefore has an eminently strategic function ... (Foucault, 1980, p. 194)

Hvor der i den oprindelige betydning af begrebet dispositiv ligger, at noget disponeres, får begrebet hos Foucault betydningen: anordning, foranstaltning, mekanisme eller forbindelseslinje. Et dispositiv kan derved foreløbigt bestemmes som en mekanisme, der fungerer normativt og bestemmende på det diskursive og det ikke-diskursive niveau i et samfund. Ifølge citatet kan dispositiv være: "its essential function to respond to an emergency" (Foucault, 1980, p. 194), dvs. et svar på en nødsituation, der fungerer strategisk, eller, som det også formuleres hos Raffnsøe & Gudmand-Høyer: "Dispositivet kan ansues som et muligt funktionelt svar på en problematik der begynder at gøre sig gældende; men svaret er ikke givet på forhånd. Et dispositiv rummer en refleksivitet der ikke lader sig reducere til ren funktionalitet" (Raffnsøe & Gudmand-Høyer, 2004, p. 20, note 27). I lighed med Foucaults metodebegreb *problemativering* er dispositiv derfor et svar på en særlig social og historisk situation, der fungerer som en styringsteknologi, men til forskel fra problematisering repræsenterer dispositiv et mere lejret strategisk niveau, der virker foreskrivende.

Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning argumenterer for, at der med dispositiv tilbydes en analysestrategi, der kan afdække de rationaler og logikker, der præger historiske perioder, samt hvordan rationalerne spiller sammen med hinanden og får en foreskrivende betydning for sociale fænomener. Men ifølge Howarth kan Foucaults opfattelse af sammenspillet mellem dispositive kritiseres for ikke at være tilstrækkeligt belyst:

Foucault betoner hele tiden at hans vigtigste undersøgelsesobjekter er diskursive *praksisser*. Han får dermed greb om de performative og praktiske aspekter af at tale, skrive og kommunikere og forbinder dem med spørgsmål om subjektivitet og kroppen. På trods af denne nytænkning formaliserer han ikke desto mindre aldrig sin dispositivopfattelse på en tilfredsstillende måde. Selv om begreber som dispositiv gør en i stand til at opfatte forbindelser mellem adskilte diskursive og ikke-diskursive elementer, bliver grænserne mellem forskellige dispositive og deres indbyrdes forbindelser aldrig udforsket ordentligt (Howarth, 2005, pp. 120-121)

Hvis vi følger Howarths indvending, overlades det derfor til den konkrete dispositivanalyse at operationalisere forholdet mellem det diskursive og det ikke-diskursive og samspillet mellem de enkelte dispositive. En dispositiv-historisk tilgang drejer sig derfor om at kortlægge, hvordan dette samspil foregår; hvordan går det fx til, at nogle dispositive tiltager i betydning, mens andre aftager?

Det gives der nogle bud på hos Raffnsøe & Gudmand-Høyer, hvor dispositive analyseres som "en anordning der virker bestemmende ind på hvad vi foretager os og hvad der sker, men som samtidig blot bevirker bestemte sociale tilbøjeligheder eller dispositioner" (Raffnsøe & Gudmand-Høyer, 2004, p. 6). Forståelsen af de sociale praksisser og udvekslinger kræver således en forståelse af, hvordan dispositive spiller sammen i konkrete historiske perioder og virker strategisk ind på et institutionelt, politisk og socialt niveau.

I College de France-forelæsningerne analyserer Foucault samspillet mellem dispositive som loven, disciplinen og sikkerheden (Foucault, 2008), men *Overvågning og straf* er det værk, hvor dispositiv tydeligst træder frem som analytisk begreb, hvor disciplin som dispositiv fremstilles som en anordning/mekanisme, der disponerer bestemte diskursive og institutionelle handlinger og praksisser (Foucault, 2002). Det disciplinære dispositivs tilblivelse fremstilles fx som et brud med lovdispositivets rene skelnen mellem det tilladte og det forbudte. Straffens vigtigste funktion bliver at skelne mellem ønskelig og ikke-ønskelig adfærd (Foucault, 2002). Som forsker efterlades man, som med mange af Foucaults begreber, til i høj grad selv at udvikle analysestrategien og tilgangen til, hvordan en dispositivanalyse skal udføres.

I den følgende del af artiklen fremstilles tre prækonstruerede dispositive til inspiration for en mulig analyse af totalinstitutionen. De to første, disci-

plindispositivet og sikkerhedsdispositivet, defineres i Collège de Franceforelæsningerne, hvor de på linje med lovdispositivet anvendes til at analysere byens opkomst (Foucault, 2008). Dernæst beskrives Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thannings fremstilling af det ledelsesrationelle dispositiv, som er en interessant syntese af Foucaults selvteknologier og governmentality, der bruges til at analysere, hvordan moderne ledelse udøves (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008). Ved at følge denne konstruktion af dispositiver accepteres en vis forenkling i forhold til den kompleksitet, der ligger mellem de enkelte dispositiver og i det hele taget i Foucaults forgrenede forståelse af, hvordan magt udøves. Fremstillingsmæssigt og operationelt har den tydeligt markerede opstilling af forskellige dispositiver derimod den fordel, at det analytisk giver mulighed for at stille skarpt på det enkelte dispositivs logik.

2.1. Disciplindispositivet

Med begrebet dispositiv understreges disciplinens strategiske betydning som et apparatur, der har en normaliserende og foreskrivende funktion i forhold til eventuelle problemer. Ifølge Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning er der med disciplindispositivet tale om et begreb, der har en "paradigmatisk funktion" i Foucaults værker såsom *Galskabens historie*, *Klinikkens fødsel* og *Viljen til viden*, idet disciplindispositivet i alle analyserne får en tiltagende betydning på bekostning af lovdispositivet (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, p. 221).

Inspireret af Foucault ses disciplin også som en analytisk figur i Birgit Kirkebæks analyser af åndssvageforsorgens udvikling (Kirkebæk, 1993; 2007). Den åndssvage konstrueres som 'den farlige anderledes' (Kirkebæk, 1993), der ikke alene truede begavelsen, men også samfundets samlede fremgang og derfor måtte begrænses gennem afsondring og udskillelse. I analysen af åndssvageasylet Karens Minde viser Kirkebæk fx, hvordan der eksisterede et internt udskilleleshierarki mellem dem, der blev anset som underviselige og arbejdsføre, og dem, der blev klassificeret som "uduelige og ubrugelige" og derfor skulle overflyttes til asylet, hvor det kun var pleje og pasning, der var i fokus (Kirkebæk, 2007). Kirkebæks forskning viser den centrale Foucault-pointe, at normalitet og disciplin konstitueres, ved at visse personer udgrænses som ikke-disciplinerede, og at selve forestillingen om disciplin ikke kunne eksistere uden denne udgrænsning (Foucault 2006, p. 53).

Disciplindispositivet normerer bestemte opfattelser af normalitet og fungerer derved strategisk i forhold til, hvordan straf udøves i fængsler, skoler og fabrikker. Som sådan sætter disciplinen sig igennem som normaliseringstrang i humanvidenskaber som pædagogik, psykologi og psykiatri (Fogh Jensen in Foucault, 2002). Dispositivet fungerer også forebyggende:

[...] med disciplinen, den anden dispositivtype Foucault peger på, er der derimod tale om en *forebyggende teknologi* ved hjælp af hvilken

man søger at forhindre det uønskede i at opstå. Disciplinen griber ind i sin genstands daglige eksistens og former den således at den for fremtiden kan forventes at fungere på en ønskelig måde. Ligesom loven er disciplinen altså en dispositivtype, der bearbejder sin omverden, men disciplinen gør det med henblik på at eliminere det uønskede og forebygge at det igen skal opstå. (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, p. 220)

Dette kan atter ses ved at henvise til debatten om de åndssvage som samfundsproblem i 1930'erne, hvor befolkningens kvalitet og fremtid blev drøftet. Debatten var fx karakteriseret ved, at det var fuldkommen legitimt åbenlyst at skelne mellem ønskelige og mindre ønskelige befolkningsgrupper. Spørgsmålet var herefter, hvordan de mindre ønskede kunne begrænses. Arvehygiejniske synspunkter blev holdt op i forhold til samfundspolitiske visioner om befolkningens ve og vel. Et af de mest symbolske udtryk var åndssvage Lovgivningen fra 1934, der sammenkædede sterilisationsovervejelser med udskrivning fra forsorgen:

Denne lov havde karakter af en tvangslov, hvor tvangskriterierne var, at man som åndssvag var "til væsentlig ulempe for samfundet" – "ude af stand til at forsørge sig selv, ægtefælle eller børn", og at der var "nærliggende fare for at pågældende ville sætte børn i verden" (Kirkebæk, 1985, p. 106).

Forud havde været en række lignende lovgivningsarbejder: interneringsloven af 1925, sterilisationsloven i 1929 og forsorgsloven i 1933, som alle var udtryk for sammenkædning af arvehygiejniske diskussioner med samfundspolitiske bestræbelser på at sikre samfundet mod kriminalitet og de ikke-egnedes uhæmmede formering (Kirkebæk, 1985, resumé p. 11). Åndssvageanstalten som totalinstitutionen var et led i disse forebyggende disciplinære foranstaltninger. "Anstalterne blev gennem 'disciplineringsdispositivet' en social instans, som skulle tjene til at rydde op i samfundet og isolere de eksistenser, der voldte besvær, ubehag eller afmagt" (Kirkebæk, 2007, pp. 37-38). Placeringen af ø-anstalter på Livø og Sprogø forebyggede muligheden for vellykkede flugtforsøg. Det er en pointe, at disciplinendispositivet konstant udfordres af forskellige former for indisciplin, men at dette blot virker bekræftende og sikrende på dispositivets virker og kun fremmaner yderligere disciplin (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, p. 225). Totalinstitutionen kan derved ses som et sted, der forebygger og ordner forskellige former for menneskelig uorden gennem disciplinering og sanktioner.

Både lovdispositivet og disciplinendispositivet er normative dispositiver, men specifikt for disciplinendispositivet funderes en normaliseringstvang i samfundets institutioner. Det sker gennem en forbindelse mellem straffeprocedurerne og humanvidenskaberne, der får til funktion at foretage normali-

tetsvurderinger. Disciplindispositivet skaber til forskel fra lovdispositivet en relation mellem staten og individerne, der subjektiveres til at være føjelige og foranderlige kroppe, der kan øge produktionen og bidrage til økonomien. Panoptikonbygningen er disciplindispositivets centrale arkitektoniske overvågningsteknologi, hvis funktion det er at lede den enkelte gennem etablering af en selvovervågning, og som ifølge Foucault fungerer som politisk teknologi og "en generaliserbar funktionsmodel" for måden, staten udøver magt i forhold til individerne på (Foucault, 2002, p. 217). Det disciplinære dispositivs vigtigste strategiske funktioner var at normere standarder for det ønskelige og forebygge det uventedes adkomst.

2.2. Sikkerhedsdispositivet

"Det handler altså ikke længere om sikringen af fyrsten og territoriet, men om sikkerhed for befolkningen og følgelig for dem, der regerer den" (Foucault, 2008, pp. 71-72). Med ledelsen af befolkningen opstår behovet for en ny type magtteknologi, der kan håndtere begivenheder og uforudsigeligheden i det moderne samfund, hvor kriminalitet eller risikoadfærd kan nævnes som eksempler på det uforudsete. Men hvor lovdispositivet markerer grænsen mellem det tilladte og det forbudte, og hvor disciplindispositivet normerer forholdet mellem det ønskelige og det uønskede, så er sikkerhedsdispositivet udtryk for et behov for at forudse og tage højde for det uventede (Foucault, 2008, p. 12; Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, p. 220; Fogh Jensen, 2005, p. 262).

Sagt på en helt overordnet måde sætter en sikkerhedsforanstaltning det pågældende fænomen, i dette tilfælde altså tyveri, ind i en sammenhæng med en række sandsynlige begivenheder. For det andet indsætter man magtens reaktioner over for dette fænomen i en beregning, som er en omkostningsberegning. Og endelig for det tredje: I stedet for at indføre en opdeling mellem det tilladte og det forbudte fastsætter man dels et gennemsnit, der betragtes som optimalt, dels nogle grænser for det acceptable, som ikke må overskrides. (Foucault, 2008, p. 12)

Her tages afsæt i det faktisk eksisterende, fx variationen i intelligensmålinger i skolen. Målinger og statistikker bliver fænomener, der kan begrunde handletiltag og interventioner mod dele af befolkningen. Foucault forsøger således med sikkerhedsdispositivet at forklare velfærdssamfundets måder at reagere på fænomener på, der virker truende og farlige, gennem beregninger og kalkuleringer med det formål at minimere risici. Totalinstitutionen kan ses som en reaktion på alt det, der unddrager sig det moderne samfunds mulighed for kontrol. Bestemte former for adfærd blandt unge kan fx udlægges som bekymrende eller truende og føre til krav om iværksættelse af sikkerhedsforanstaltninger i form af sanktioner eller institutionsanbringelse. Disciplindispositivet fungerer normsættende ud fra på forhånd givne standarder. "I disciplineringen tog man udgangspunkt i en norm, og det var i

forhold til den dressur, normen iværksatte, at man kunne skelne mellem det normale og det unormale” (Foucault, 2008, p. 69). Hvor lov- og disciplin-dispositivet er normative dispositiver, der fastsætter det tilladelige og det ønskelige, er sikkerhedsdispositivet et deskriptivt dispositiv (Fogh Jensen, 2005, p. 263), hvilket kommer til udtryk i citatet:

Det er det normale, som kommer først, og det er normen, som kan udledes af det, eller det er ud fra dette studium af normaliteter, at normen fastlægges og spiller sin operative rolle. Jeg ville altså sige, at det ikke længere drejer sig om normering, men snarere, og i den strikte betydning, om normalisering. (Foucault, 2008, p. 69)

Foucault nævner normalfordelingskurven som eksempel på en konstruktion af en norm ud fra befolkningen, som den rent faktisk tager sig ud, når man placerer den efter en intelligensmåling. Fx medfører konstruktionen af menneskers begavelse i en normalfordelingskurve, at selve afvigelsen fra normen kan beskrives og udstikke rammerne for, hvordan spørgsmålet om begavelse bør håndteres som befolkningsproblem. Hvis det fx legitimeres, at en kriminel er ringe begavet, kan man således også legitimere en placering på en institution for åndssvage. Kategorien ‘moralisk åndssvag’ var en blandingskategori, der sammenkædede den ringe begavelse med antagelser om den åndssvages hang til kriminalitet, prostitution og vagabonderings-trang, en kategori, der i sig selv kunne godtgøre institutionalisering. Med sikkerhedsdispositivet kan totalinstitutionen således også ses som et risikominimerende tiltag til gavn for befolkningen. “Sikkerhedsdispositivet er altså også normativt, men når det intervenserer i det faktiske, er det efter at have bestemt det, men før det går galt” (Fogh Jensen, 2005, p. 264). Med normalfordelingen og statistikken, som Foucault også nævner, konstrueres det farlige og uønskelige, som der bør interveneres i forhold til.

Til forskel fra loven, der arbejder i det imaginære, og disciplineringen, der arbejder i virkelighedens modstykke, forsøger sikkerheden at arbejde i virkeligheden ved at bringe virkelighedens elementer i spil i forhold til hinanden takket været og ved hjælp af en række analyser og tiltag. (Foucault, 2008, p. 54).

Sikkerhedsdispositivet drejer sig om at imødegå risici bedst muligt og er i dette forehavende tæt forbundet med det liberale samfunds forvaltning af frihed. For at kunne forvalte friheden i samfundet er det nødvendigt med en række forskellige sikkerhedsforanstaltninger, der kan forudse det farlige, når det opstår, og foretage de nødvendige interventioner (Fogh Jensen, 2005, p. 265). Dette kan forklare, hvorfor straf og institutionalisering så hyppigt bringes i spil som komponenter, der skal minimere borgerens oplevelse af utryghed. Konstruktioner af børn som ‘risikobørn’ eller adfærd

som 'risikoadfærd' er en bestemt måde at problematisere noget som faretruende på, med henblik på at kunne gribe ind over for det gennem forskellige former for pædagogiske, institutionelle og økonomiske tiltag. Foucault omtaler dispositivet i en serie bestående af "sikkerhedsmekanismer – befolkning – regering" (Foucault, 2008, p. 82), hvorved sammenhængen mellem biopolitiske reguleringer af befolkningen inkorporeres, samtidig med at sikkerhed gøres til et spørgsmål om, hvordan der ledes i moderne velfærdssamfund.

3. Ledelsesrationalitetens dispositiv

Den moderne totalinstitution rummer forskellige former for ansvarliggørende teknologier, der placerer den internerede i centrum for et selvarbejde med egen livskvalitet, udvikling og bedring, hvad enten vi taler om fængslet eller socialpædagogiske institutioner, hvor den unge tænkes at forbedre sig gennem empowerment eller lignende forståelser. Et eksempel på en ansvarliggørende teknologi er 'princippet om ansvarlighed' i Kriminalforsorgens principprogram, som lyder:

Kriminalforsorgens virksomhed skal tilrettelægges således, at de dømte får mulighed for at udvikle ansvarlighed, selvrespekt og selvtilid samt motiveres til at være aktive i bestræbelserne på at muliggøre et liv uden kriminalitet. (Kriminalforsorgen, 1993)

Som Johannes Kjær Kristensen viser det i sit fremragende speciale *Straf og ansvarlighed?*, indeholder netop ansvarlighedsprincippet en række normer for dømtes forventede adfærd i forhold til det at være indsat, at være forældre og i forhold til myndiggørelse (Kjær Kristensen, 2009, p. 81). Her peges på en række problematiske sider ved begrebet ansvarlighed:

Ansvarliggørelse søges etableret gennem en pædagogisk-terapeutisk behandling, som bevidstgør den indsatte om sit ansvar som forælder. Tilgangen baserer sig på den indsatte accept af, at vedkommende ikke altid er en god forælder, og indebærer et krav om udvikling, som den indsatte ikke kan undslippe. (Kjær Kristensen, 2009, p. 81)

For at forstå rationaliteten bag samspillet mellem de samfundsmæssige forventninger til den enkelte og forholdet til den enkeltes bestræbelser på at efterleve forventningerne må vi ty til andre dispositiver end lov-, disciplin- og sikkerhedsdispositivet. Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning (2008) argumenterer for, at den form for ledelseskunst, Foucault beskæftiger sig med i forlængelse af disciplinen og biopolitikken, kan beskrives som et ledelsesrationalitetens dispositiv, der forklarer, hvordan ledelse udøves i et moderne

velfærdssamfund, som drejer sig om ledelse af selvledelse (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, p. 317). Her foretager de med begrebet ledelsesrationalitetens dispositiv et sporskifte i forhold til den del af Foucault-forskningen, der har placeret governmentality som det afgørende analytiske magtbegreb. Dog er dispositivet samtidig en videreudvikling af de erkendelser, Foucault gjorde sig i den sidste del af forfatterskabet, hvor governmentality stod centralt. Hvad går denne ledelsesform da ud på? I artiklen "Technologies of the Self" (Foucault, 1988), hvor forskellige typer af selvpraktikker som selvomsorg og at kende sig selv analyseres i den antikke litteratur, defineres en forståelse, der åbner for forståelsen af governmentality som en politisk rationalitetsform, der udøver magt gennem selvteknologier.

For example, I studied madness not in terms of the criteria of formal sciences but to show how a type of management of individuals inside and outside asylums was made possible by this strange discourse. This contact between the technologies of domination of others and those of the self I call governmentality. (Foucault, 1988, pp. 18-19)

Her er det således ikke den disciplinære forståelse af asyllets tilpasning af den internerede, der bæres frem, men en række selvteknologier. Fængslets kognitive terapiformer iscenesætter fx den internerede i et selvledelsesarbejde, hvor han forventes at arbejde med sin potentialitet som ikke-kriminel samfundsborger. Selvteknologierne er, som citatet beskriver det, forbundet med ledelsen af andre. Dette beskriver Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning (2008) ved at forfølge Foucaults analyse af den moderne stats udvikling, hvor biopolitik og governmentality danner baggrund for en undersøgelse af fænomenet statsræson. Statsræsonen opstår på baggrund af et tomrum efter den suveræne magt, hvor staten opdager befolkningen som en levende mængde af individer, der skal ledes (og ledes til at lede sig selv). Her ses en ny type regeringskunst:

Its aim is to reinforce the state itself. In a few words, reason of state refers neither to the wisdom of God nor to the reason or the strategies of the prince. It refers to the state, to its nature, and to its own rationality. This thesis that the aim of a government is to strengthen the state itself implies several ideas which I think are important to touch upon to follow the rise and development of our modern political rationality. (Foucault, 1988, p. 150)

Regeringskunsten træder frem som et nyt analyseniveau, der afdækker, hvordan der styres på nye måder i den moderne stat (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, pp. 315-316). Her analyseres en udvikling, hvor

pastoralmagten² til forskel fra fyrsten leder den enkelte til frelse, ikke blot i den hinsides verden, men også i den dennesidige. Kognitiv terapi, livsstilsamtaler og handleplaner for borgeren er eksempler på pastoralmagtens udfoldelse ikke alene i totalinstitutionen, men i samfundet i det hele taget.

Udviklingen af politiet som begreb sætter befolkningens velfærd som mål for staten, og staten får nu til opgave at intervenere i befolkningen, som ansues som en gruppe af biologiske individer, hvis trivsel og forgodtbefindende bliver et statsligt anliggende (Raffnsøe Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, pp. 307-308). Med politividenskaben udvikledes i Tyskland i 1700-tallet et specielt program, der gik under betegnelsen medicinsk politi, der havde til opgave at forbedre statens sundhedstilstand. Det er en magtteknologi, hvor omsorgen for den enkeltes liv gøres til en statslig forpligtelse.

Opkomsten af politiet repræsenterede derfor ifølge Foucault en ny politisk rationalitet, der indebar nye teknikker og relationer mellem staten, befolkningen og individet. Som ledelsesteknologi indebar det, at omsorg for den enkelte blev en forpligtelse for staten, således at en sund befolkning kunne opretholdes (Foucault, 1988, pp. 146-148). Sygdom blev forskudt til at være et offentligt anliggende. Totalinstitutionens funktion i det nye samfund kan således også analyseres som et sted, hvor der tages vare på den enkeltes sundhed og velvære, hvilket derved bidrager til at optimere statens styrke.

We can say now that the true object of the police becomes, at the end of the eighteenth century, the population; or, in other words, the state has essentially to take care of men as a population. It wields its power over living beings as living beings, and its politics, therefore, has to be a biopolitics. (Foucault, 1988, p. 160)

Nye måder at lede den enkelte på konvergerer hos Foucault i begrebet biopolitik, hvor den enkeltes selvomsorg for sin livsførelse forbindes med statens bestræbelser på at skabe en sund befolkning. Ifølge Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning udgør Foucaults analyser af selvteknologier i antikken en nøgle til at forstå, hvordan individet praktiserer selvledelse i den moderne velfærdsstat. "Selvkonstitution og ledelse af andre er gensidigt forbundne størrelser. Og de er størrelser, hvis udvikling lader sig behandle i sammenhæng inden for et generelt studium af ledelsesrationalitetens udvikling" (Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thanning, 2008, p. 291).

Med konstruktionen af det ledelesrationelle dispositiv indfanges således andre analysemuligheder end ved de øvrige dispositive. Disciplin-dispositi-

2 Kort fortalt er pastoralmagten en magtform, hvor der udøves magt gennem omsorg. Nutidige psykologiske praksisser og teknologer i velfærdsstaten ses hos Foucault som videreførelse af den kristne sjæleomsorg. Velfærdsstatens professionelle skal dog ikke lede den enkelte mod omsorg i det hinsidige, men i det dennesidige, hvor den enkelte opfordres til et selvarbejde på vej mod sin frelse.

vet giver primært mulighed for at analysere forandringerne fra lovdispositivets fokus på forskellen mellem det tilladte og det forbudte mod et skel mellem det ønskelige og det ikke-ønskelige. Sikkerhedsdispositivet giver mulighed for at analysere totalinstitutionen som velfærdssamfundets normaliserende risikominimering af en uensartet befolkning. Endelig kan det ledelsesrationelle dispositiv give mulighed for at analysere totalinstitutionens funktion i velfærdssamfundet som et sted, hvor subjekter resocialiseres gennem en lang række selvteknologier, der gør den enkelte ansvarlig for resocialiseringen.

4. At analysere dispositiver

I tråd med artiklens gennemgang kan en dispositivanalyse handle om at identificere forskellige dispositivers opkomst, dvs. hvordan disse dukker op, og hvordan de spiller sammen med andre dispositiver og virker på institutionelt såvel som på individuelt plan. Genealogiske analyser af totalinstitutionens tilblivelse, teknologier og sociale praksisformer kan således tage udgangspunkt i en undersøgelse af, hvordan dispositiver indvirker på hinanden og bevirker forskellige udfald. Analyser af diskursive kampe mellem forskellige behandlingsregimer i totalinstitutionen kan ligeledes tage afsæt i undersøgelser af, hvordan kampene brydes i et dispositivperspektiv. Afsættet for en analyse kan tage udgangspunkt i allerede definerede dispositiver, men det kan også handle om at undersøge tilblivelsen af ikke på forhånd erkendte dispositiver. Hos Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning gives en række bud på pejlemærker til en dispositivanalyse (Raffnsøe og Gudmand-Høyer 2004; Raffnsøe, Gudmand-Høyer og Thanning 2008). I forhold til totalinstitutionen ses fx et interessant bud på en analytisk optik. Fx beskrives dispositivet som et bagvedliggende niveau i Foucaults analyser af galskab, kriminalitet og seksualitet. For at forklare dette sonder Raffnsøe og Gudmand-Høyer mellem begreberne erfaring, vidensform, institution og dispositiv, hvor dispositivet kan fremanalyses af de tre første. At kunne identificere et dispositiv drejer sig derfor om at redegøre for, hvordan sammenhængen mellem de tre øvrige niveauer relaterer sig og forbindes med det bagvedliggende forklarende niveau – dispositivet. (Raffnsøe & Gudmand-Høyer, 2004, p. 20).

Inspirationen til dispositivanalysen tager afsæt i Foucaults genealogiske tilgang til undersøgelsen af sociale fænomeners opkomster og samspil. “Dispositivanalyse er således samtidig dispositivhistorie i og med at man sætter sig for at finde frem til de dispositivformer der på historisk vis er blevet til, og som har sat sig særligt tydelige spor” (Raffnsøe & Gudmand-Høyer, 2004, p. 12). Hvilke dispositiver kan fx forklare åndssvageforsorgens eller kriminalforsorgens opkomst, og hvordan forskydes rationalerne og begrundelsen for sådanne institutioner historisk? Her gives et bud på et analytisk niveau i undersøgelsen af totalinstitutionen, om end det i høj grad er op til

analytikerens selv at definere og udvikle tilgangen. I tråd med ovenstående kan prækonstruerede dispositive anvendes til at indkredse, hvordan forskellige logikker og rationaler præger totalinstitutionens tilblivelse, udtryk, teknologier og praksisformer.

Internationalt findes en meget omfattende litteratur om dispositive-begrebet, og det er derfor heller ikke muligt i denne sammenhæng at give et udtømmende overblik over tendenserne i analyserne eller deres forskellige tilgange. I det følgende skal derfor gives nogle overvejende danske eksempler på analysetilgange, der har drejet sig om at identificere nye, ikke tidligere italesatte, dispositive. Som eksempel på sådanne dispositiveanalyser kan nævnes Lisa Dahlagers afhandling om den livsstilsrelaterede forebyggelses-samtale i hospitalsregi, hvor et særligt samtaledispositiv fremanalyseres (Dahlager, 2005). Hendes konklusion er, at "vi i dag lever i et 'samtalens rum'; et socialt rum, hvor vi styres til at styre os selv gennem samtale med os selv om os selv" De, der ikke kan eller vil det, ekskluderes (Dahlager, 2005, p. 254). Ligeledes argumenterer Kaspar Villadsen for tilsykekomsten af et filantropidispositiv i sine analyser af paralleller mellem det 19. århundredes filantropi og betydning af socialt arbejde i det moderne velfærdssamfund (Villadsen, 2011). Anders Fogh Jensen konstruerer projektdispositivet som en tidstypisk anordning, hvor passagen mellem projekter og midlertidigheden bliver en styrende teknologi for subjektiveringer, problematiseringer og institutionaliseringer i nutiden (Fogh Jensen, 2005). Her fremanalyseres projektdispositivet på baggrund af andre prækonstruerede dispositive. Selv har jeg anvendt optimeringsdispositivet i analyser af skolens konstruktion af problemforståelser aktuelt og historisk (Hamre, 2012; Hamre, 2014). Mange forskellige former for empiri inddrages i dispositiveanalysen: policy-dokumenter, journaler over de indsatte (som Birgit Kirkebæk fx gør det i sine analyser af åndssvageforsorgen), tidsskriftsartikler, resocialiseringsprogrammer for kriminelle, interviews med indsatte og ansatte, undersøgelser og statistikker, der danner basis for et handlegrundlag, etc. Blandt internationale studier kan nævnes, at Patrick Baileys bruger begrebet policy dispositiv i sine analyser af den uddannelsespolitiske dagsorden (Bailey, 2013). Inden for pædagogik kan også nævnes Phil Cormacks studier af, hvordan det engelske curriculum kan læses som et selvstændigt dispositiv, når det kom til konstruktionen af elevsubjektivitet på australske skoler i perioder 1870-1930'erne (Cormack, 2004; 2007). Endelig kan nævnes Giorgio Agambens meget frie brug af begrebet i sine samtidskritiske essays (Agamben, 2009; 2010).

5. Afrunding

I sin kritik af den psykiatriske institution fokuserede Goffman på nogle alment karakteristiske træk ved den totale institution (Goffman, 1967, p. 11). I indledningen til artiklen blev det hævdet, at Goffmans forståelse af totalin-

stitutionen rummer risikoen for en vakuumforståelse, hvor analysen fokuserer på barriererne og den manglende sociale interaktion med omverdenen. Goffmans analyse indeholder fortsat nødvendige erkendelser for en forståelse af den totale institutions virkemåder, men den er foretaget i begyndelsen af 1950'ernes USA og må suppleres med nutidige analyser af, hvordan de interne institutionelle dynamikker påvirkes og forskydes af forskellige perioders varierende politiske og økonomiske rationalitetsformer. Muligvis svarede Goffmans analyser bedre til den tids totalinstitutioner, der i endnu højere grad fungerede som lukkede og uigennemtrængelige enheder med egne logikker og kontrolmekanismer. Nutidige analyser af indsattes subjektivitet må i tråd med dispositivanalysen favne bredere end analyser af tilpasning, fremmedgørelse og stigmatisering. Konstruktion af subjektivitet drejer sig også om processer, hvor skabelse af subjektiviteten foregår gennem nye sociale teknologier og praksisformer som kognitiv terapi, recovery og empowerment. Teknologier, der kan ses som former for selvteknologier, der kræver en selvstændig analysetilgang og ikke kan ses uafhængigt af udviklingen i samfundets rationalitetsformer. Goffman hæftede sig ved skellet mellem udenfor og indenfor, da han foretog sine analyser. Det var i en periode, hvor begreber som institutionel differentiering og eksklusion havde større samfundsmæssig legitimitet. Begreber som inklusion og resocialisering indeholder derimod i højere grad forestillinger om den enkeltes tilbagevenden som potentiel samfundsborger, hvorved det analytiske skel mellem indenfor og udenfor tager andre former, som en nutidig analyse af totalinstitutionen må inkorporere.

REFERENCER

- Agamben, G. (2010). *Hvad er et dispositiv? – og to andre essays*. Aarhus: Slagmark.
- Agamben, G. (2009). What is an Apparatus? In *What is an Apparatus? And Other Essays*. Stanford: Stanford University Press.
- Bailey, P.L.J. (2013). The policy dispositif: historical formation and method. *Journal of Education Policy*, 28(6), 807-827.
- Bussolini, J. (2010). What is a Dispositive? *Foucault Studies*, No. 10, 85-107.
- Cormack, P. (2004). *Adolescence, Schooling and English/Literacy: Formations of a Problem in Early Twentieth Century South Australia*. Unpublished Ph.D thesis. Adelaide: University of South Australia.
- Cormack, P. (2007). English Curriculum as Dispositif: Constituting adolescence in a school subject, Paper for presentation at the American Educational Research Association Annual Meeting, Chicago, 9-13 April 2007.
- Dahlager, L. (2005). *I samtalens rum – en magtanalyse med afsæt i den livsstilsrelaterede forebyggelsessamtale*. Ph.d.-afhandling, Det sundhedsvidenskabelige fakultet. København: Københavns Universitet.
- Deleuze, G. (1988). What is a dispositive? In: *Michel Foucault, Philosopher* (Armstrong T.J., Ed.). New York: Routledge.
- Fogh Jensen, A. (2002). *Indledning: Overvågning og straf*. Frederiksberg: Det lille forlag.
- Fogh Jensen, A. (2005). *Mellem ting, Foucaults filosofi*. Frederiksberg: Det lille forlag.

- Foucault, M. (2003). *Galskabens historie i den klassiske periode*. Frederiksberg: Det lille forlag.
- Foucault, M. (1961). *Folie et Dérason: Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1980). The Confession of the Flesh. In C. Gordon (Ed.), *Power/Knowledge Selected Interviews and Other Writings (1972-1977)* (pp. 194-228). London and New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1988). The Political Technology of Individuals. In Martin, Gutman & Hutton (Eds.), *Technologies of the Self – a Seminar with Michel Foucault*. Massachusetts: The University of Massachusetts.
- Foucault, M. (1992). *The Archeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Foucault, M. (2002). *Overvågning og straf*. Frederiksberg: Det lille forlag.
- Foucault, M. (2008). *Sikkerhed, territorium, befolkning – Forelæsninger på Collège de France, 1977-1978*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Goffman, E. (1961). *Anstalt og menneske – den totale institution totalt set*. Viborg: Jørgen Paludans Forlag.
- Hamre, B. (2014). Optimization as a dispositive in the production of differences in schools in Denmark. *European Education*, 45, 2013-2014.
- Hamre, B. (2012). *Potentialitet og optimering i skolen – Problemforståelser og forskelsætninger af elever – en nutidshistorisk analyse*. Institut for Uddannelse og Pædagogik. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Han, B. (2002). *Foucault's Critical Project – Between the Transcendental and the Historical*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Howarth, D. (2005). *Diskurs – en introduktion*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Kirkebæk, B. (1985). *Abnormbegrebet i Danmark i 20'erne og 30'erne med særlig henblik på eugeniske bestræbelser – og især i forhold til åndssvage*. København: Danmarks Lærerehøjskole.
- Kirkebæk, B. (1993). *Da de åndssvage blev farlige*. Holte: SOCPOL.
- Kirkebæk, B. (2007). *Uduelig og ubrugelig – Åndssvageanstalten Karens Minde 1880-1987*. Holte: SOCPOL.
- Kjær Kristensen, J. (2009). *Straf og ansvarlighed? – en undersøgelse af magtudøvelse, modstand og myndiggørelse på én af Kriminalforsorgens institutioner*. Speciale på Socialvidenskab, ISG, Roskilde: Roskilde Universitet.
- Rabinow, P. (2003). *Anthropos today – Reflections on Modern Equipment*. New Jersey: Princeton University Press.
- Raffnsøe, S., & Gudmand-Høyer, M. (2004). *Michel Foucaults historiske dispositivanalyse*. MPP Working Paper No. 11/2004, Department of Management, Politics and Philosophy. København: Copenhagen Business School.
- Raffnsøe, S., Gudmand-Høyer, M., & Thanning, M.S. (2008). *Foucault*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Ritzer, G. (2007). Encyclopedia of Social Theory Total Institutions, *SAGE knowledge*, (online publication). http://www.uk.sagepub.com/chamblossintro/study/materials/handbook_encyclo/ref_04total.pdf
- Szash, T. (1974). *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York: Harper & Row. [1st. Pub. 1961].
- Villadsen, K. (2011). Modern Welfare and 'good old' Philanthropy – A forgotten or atrophying trajectory? *Public Management Review*, 13(8), 1057-1075.